

УДК 94(477.51)(092)

DOI 10.31.65/2520-6966-2020-13i-99-21-36

О. О. Лейберов

старший викладач кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин
Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя
e-mail: lejberov@ukr.net

**Доноси чиновників на керівництво
на початку XIX століття
(за матеріалами справ маршала ніжинського
повітового дворянства Матвія Яковича Почеки)**

Стаття присвячена розгляду феномена доносу та практиці доносительства у бюрократично-чиновницькому середовищі Російської імперії на початку XIX століття. На прикладі діяльності маршала дворянства Ніжинського повіту М. Я. Почеки розглянуті особливості даної проблеми. Дослідник звертає увагу на відмінності у написанні доносів відповідно до мети, яку ставить їх автор. На конкретних випадках показана різниця між політичними та службово-побутовими доносими, між корисливими та безкорисливими. Проаналізовані механізми захисту керівників від доносів підлеглих.

Ключові слова: доноси, керівництво, провінційне дворянство, чиновництво, державна служба, маршал повітового дворянства.

Останнім часом у сучасній вітчизняній історичній науці набули значного поширення міждисциплінарні дослідження. Науковці все частіше починають вивчати проблеми, які потребують не лише суто історичного аналізу, а й залучення знань інших гуманітарних наук. Від дослідника це вимагає не простої фіксації проблеми, а її загального, всебічного вивчення із застосуванням методики інших дисциплін. До таких проблем слід в першу чергу віднести питання, які вивчають історію окремих соціальних станів та груп. Групи визначаються за багатьма критеріями – ціннісним, професійним тощо. Серед таких соціально-професійних груп слід виділити дворянство, селянство, духовенство, купецтво, чиновництво. У вітчизняній історіографії вивченню перших присвячені численні наукові розвідки, та соціологія чиновництва поки що не стала об'єктом окремого наукового дослідження. При цьому соціологія чиновництва залишається перспективною науковою проблемою, яка потребує свого дослідження. Як зазначає дослідниця Н. Г. Чевтаєва, "завданням соціології чиновництва є аналіз "чиновництва" як специфічної професійної діяльності, локалізованої у сфері владних адміністративно-управлінських відносин" [1].

Тобто для розуміння такого явища, як бюрократично-чиновницький апарат Російської імперії, необхідно в першу чергу з'ясувати особливості даної специфічної професійної групи, її внутрішньоорганізаційні механізми та їх вплив на функціонування державно-управлінського механізму імперії.

Чиновницька бюрократія на початок XIX століття вже виділилась в окрему, самостійну соціально-професійну групу, яка мала свої специфічні риси: чітку ієрархічну структуру, закріплену системою чинів та рангів, швидке кількісне зростання складу, навіть в умовах соціальних криз, інкорпорування нових членів з інших, непривілейованих станів, особливу групову психологію. Разом з тим дослідники зауважують, що чиновництво імперії не було монолітною структурою, а складалося з низки окремих груп, корпоративних об'єднань, які відрізнялися за своїм соціальним походженням, матеріальним становищем, місцем служби (військова або статська служба, столиця або провінція). До цього слід додати ряд суто специфічних, притаманних тільки даній професійній групі особливостей – службова конкуренція, свавілля керівництва щодо підлеглих, нездорова психологічна атмосфера служби, психологічна інертність, страх нововведень, відсутність моральних заборон на хабарі, приписки, розтрати казенних коштів, зверхнє ставлення до прохачів. Все це впливало не тільки на формування особливої колективно-групової психології чиновництва (спільність ідеології, смаків, симпатій та антипатій, способу та рівня життя, інтересів, прагнень, стилю поведінки), а й відбивалось на характері внутрішньогрупових та міжгрупових стосунків (групова єдність та конфлікти). М. В. Гоголь, змальовуючи образи губернських чиновників у поемі "Мертві душі", писав: "Дуелей, зрозуміло, між ними не відбувалося... але один одному так намагалися напаскудити, де було можливо, що, як відомо, буває гірше будь-якої дуелі" [2]. Більш поширеною формою вирішення внутрішньогрупових конфліктів були доноси та скарги, які настільки поширилися у середовищі чиновників, що у своїх спогадах один з сучасників повідомляє, що у імперії, мабуть, не було жодного чиновника, який би їх не писав або на якого їх не писали [3]. Конфліктологія усередині чиновництва та феномен доносів неодноразово були об'єктом дослідження науковців [4–8]. Однак до цього часу не написано фундаментальної праці, яка б всебічно розкривала проблему внутрішніх конфліктів професійних груп та форми їх вирішення.

Особливий інтерес становить провінційна бюрократія внаслідок певних причин. По-перше, місцевий державний управлінський апарат був практично єдиною ланкою, що зв'язувала населення з

владою. По-друге, через значні розміри імперії місцеві чиновники (особливо ті, що обіймали керівні посади) впродовж тривалого часу діяли майже безконтрольно, самостійно і не завжди керуючись мотивами піклування про державне благо, а міркуваннями особистої користі. По-третє, як правило, бюрократичний апарат міського або повітового рівня впродовж певного часу був стабільним у особистому плані (змінюючись тільки за рахунок померлих, тих, що вийшли у відставку, новопризначених або новоприйнятих чиновників) та відносно стійким у взаємозв'язках, що встановилися між чиновниками. Вузьке та замкнуте коло особистого спілкування, рутинна служба, психологія відчуження у службових стосунках, негативні людські якості окремих осіб, свавілля та зверхнє ставлення начальників, які як влучно зауважив сучасник, "поєднували в собі закон, правду, милість та кару для підлеглого", перетворювали донос та скаргу "вищому керівництву", через голову безпосереднього керівника, у останню надію на відновлення справедливості, дозволяло хоч якось контролювати його поведінку. Донос, за влучним визначенням дослідника, "був у першу чергу обов'язковим елементом традиційної для Російської імперії системи бюрократичного управління і тільки потім – моральною проблемою, що розумілася поняттями добра та зла" [3, с. 128].

Різниця між скаргою та доносом, за визначенням В. Даля, полягає в тому, що донос – це "не жалоба за себе, а объявление о каких-либо незаконных поступках другого". Автор доносу, таким чином, виступає не стільки за себе, скільки за "весь мир". Тобто головним мотивом написання є не особиста користь, а прагнення до загального блага. Натомість, у соціології прийнято розділяти доноси на "корисливі" та "безкорисливі". Останні, написані без видимих особистих мотивів, пронизані абстрактним прагненням до справедливості, бажанням виявити ворогів трону та монархії. Їх автори не висувають ніяких особистих прохань, вірять у справедливість вищої влади і переконані в можливості відновлення справедливості. Інша група – це "корисливі" доноси, які написані з метою захисту особистих інтересів автора і займають проміжне становище між звичайною скаргою та безкорисливим доносом. Корисливі доноси спрямовані проти безпосереднього керівництва або товаришів по службі, вони містять конкретні факти зловживання владою, корупції, хабарництва або казнокрадства. Головним мотивом тут виступає прихована службова інтрига або таємні особисті мотиви. Скарга – це прохання відновити або захистити законні інтереси чи права особи. Навіть у солідних наукових дослідженнях людей, що писали доноси, за принципами їх "творчості"

та характером їх "творів" прийнято поділяти на "донощиків" та "доносителів" [3, с. 129].

У документах даного типу інтерес дослідника привертають не лише викладені в них факти, а й весь комплекс проблеми – мотиви написання, психологія авторства, особливості стилю, процедури реєстрації документів, контролю та службових перевірок викладених фактів, методи бюрократичного самозахисту від доносів та скарг, результати викриття та подальша доля авторів доносів та їх жертв.

У фондах Ніжинського відділу збереження документів Державного архіву Чернігівської області (ВДАЧОН) зберігаються матеріали, які дають можливість вивчити та дослідити дану проблему в цілому. Справи початку XIX століття містять комплекс документів, які висвітлюють адміністративну діяльність та взаємовідносини з підлеглими маршала Ніжинського повітового дворянства Матвія Яковича Почеки.

Посада повітового предводителя (маршала) дворянства вперше була введена наказом імператриці Катерини II "Об учреждении комиссии для сочинения проекта нового Уложения и о выборах в оную депутатов" від 14 грудня 1766 року. Відповідно до закону "Учреждения для управления губерний" 1775 року маршал повітового дворянства обирався терміном на три роки "из людей благонадежных, имущественных и знающих цену возложенной на них доверенности и должности". До його функцій входив нагляд за дворянською опікою, захист вдів та неповнолітніх дворянських сиріт шляхом призначення опікунів. Згідно з "Грамотой на права, вольности и преимущества российского дворянства" від 21 квітня 1785 року, на маршалів покладался обов'язок складання списків шляхетських родів та внесення їх у дворянську родовідну книгу губернії. Окрім безпосередньо станових обов'язків, маршали дворянства виконували й низку адміністративно-управлінських загальнодержавних функцій. Вони керували повітовим земським зібранням (органи місцевого самоврядування повіту), брали участь у губернському земському зібранні, головували у повітовій рекрутській комісії. У сферу їх діяльності входив нагляд та контроль за роботою училищної ради, комісій у справах землевпорядкування та селянських справах, судової колегії.

Статський радник Матвій Якович Почека (1760–1828 рр.) – свого часу доволі відома особа у суспільно-політичному житті повіту, начальник повітової поліції 1785–1788 рр., з травня 1799 р. до лютого 1804 р. був Ніжинським городничим, у 1790–1797 та з 1808 до 1818 р. обирався маршалом ніжинського повітового дворянства. Обіймаючи посаду, М. Я. Почека неодноразово стикався з тим, що ставав об'єктом скарг від своїх підлеглих, та і сам неодноразово конфліктував з

керівництвом та писав скарги, за що був змушений навіть вийти у відставку у 1804 р. [9, арк. 6 зв. 7]. У лютому 1807 року малоросійський генерал-губернатор, князь О. Б. Куракін, з яким М. Я. Почека був особисто знайомий, призначає його на посаду "попечителя Ніжинського господарства богоугодних закладів". Вже будучи обраним вдруге на посаду повітового маршала, Матвій Якович Почека не залишив і посаду попечителя богоугодних закладів. Це було пов'язано з тим, що маршальська посада державою не оплачувалася, а попечитель отримував фіксоване жалування з державної казни. Як керівник на всіх посадах М. Я. Почека був жорстким, вимогливим, але при цьому у нього були свої "улюбленці". Чиновники, служителі дворянської повітової канцелярії, не змінювались у нього впродовж всіх п'яти маршальських каденцій. До решти підлеглих він ставився так, як це описував дослідник дореволюційного російського чиновництва В. І. Глоріантов: "Тогочасні поміщики, що обіймали на державній службі переважно вищі посади та звикли грубо і зухвало поводитися зі своїми кріпаками, так само вчиняли на службі з особами, що їм підкорялися..." [10, с. 471]. Слід зазначити, що М. Я. Почека разом із дружиною володів у повіті 330 ревільськими душами і за своїми матеріальними статками відносився до поміщиків "середньої руки" [11, арк. 7 зв. 8].

Перший донос був написаний на нього у 1812 році відставним майором Іваном Пилиповичем Крушковським, поміщиком з с. Курилівки. На цей епізод з життя Почеки звернув увагу відомий історик діаспори Володимир Свербигуз у своєму дослідженні "Старосвітське панство", присвяченому українському шляхетству XV–XIX ст. Висвітлюючи питання ставлення українського дворянства до війни Росії з Наполеоном та настрої, що охопили суспільство, він писав: "Буремного 1812 року українське шляхетство не тільки масово бойкотує рекрутський і козацький набір до російської армії, запальні голови пробираються до наполеонівської армії, щоб воювати проти Росії. В Чернігівській губернії серед саботажників опиняється ніжинський маршалок статський радник Матвій Якович Почека, якому генерал-губернатор наказує сформувати ополчення. Чернігівське губернське правління в наказі від 28 серпня 1812 року повідомляє, що "жодна сотня не прибула до призначеного місця, а що діється, він не відповідає" [12, с. 151]. У цей час на ім'я Чернігівського цивільного губернатора барона І. В. Френсдорфа надійшли супліки майора Крушковського про саботаж Почеки.

У даному випадку ми маємо справу зі "скаргою-доносом". Це різновид "корисливого" доносу, у яких автор, дбаючи про особисті

інтереси, бореться з несправедливістю щодо нього. Але пафос звернення до вищої влади переростає межі окремого епізоду. Таким чином, скарзі "за себе" намагаються надати більш високого статусу – доносу "не за себе, а за вищу справедливість". Це повинно було зробити особисту скаргу більш переконливою та звільнити донощика від підозри у користі та егоїстичному підґрунті його звернення. Таким чином особиста скарга перетворювалась на донос, який ніби освячувався ідеєю боротьби за справедливість, служінням "царю та Вітчизні". Як правило, такі доноси пишуться як засіб самозахисту. Люди, яких звинувачують у зловживаннях та притягують до відповідальності, пишуть їх на тих, хто їх переслідує. Мотивами таких доносів є прагнення таємно помститися своєму кривднику. Підґрунтям доносу І. Крушковського, як виявило пізніше слідство, стала особиста образа на М. Почеку. Одного разу, будучи напідпитку, І. П. Крушковський "робив неблагопристойні вчинки у дворянському зібранні", за що Почека подав на нього до суду [13, арк. 29 зв.]. Іншою причиною написання доносу став неправильний, на думку Крушковського, розподіл рекрутської повинності між поміщиками повіту. У 1812 році, окрім збору ополчення ("з кожних 15 ревізьких душ по одному чоловіку"), було проведено три рекрутські набори, коли з кожної тисячі податного населення забирали 13 чоловіків. М. Я. Почека, як голова повітової рекрутської приймальної комісії, здійснював розподіл рекрутської черги і призначив з володінь майора Крушковського до поставки двох рекрутів. На жаль, з документів не відомо, вчинив Почека "по честі" чи переклав рекрутську поставку на Крушковського незаконно. Але інші документи доводять, що Матвій Якович у цих питаннях не завжди був чистим на руку. Так, при зборі земського ополчення він виставив всього 7 ополченців замість 22 [14, с. 153]. Тому можливо припустити зловживання владою з боку ніжинського повітового маршала. Якщо до цього додати, що 95,7 % всіх поміщиків повіту мали у своєму володінні менше 50 ревізьких душ, тобто належали за рівнем прибутків до категорії малопомісних або безпомісних дворян, то втрата зайвих робочих рук селян-кріпаків боляче позначалася на поміщицькому господарстві. Навіть у мирні роки кожний рекрутський набір супроводжувався значними недоїмками рекрутів, а у роки війни 1812 року вони стали хронічними [15, с. 141]. Таким чином, зловживання М. Я. Почеки при проведенні рекрутських наборів скоріше за все і стали приводом для написання доносу.

У своїй супліці майор Крушковський, окрім згаданого інциденту з рекрутським набором, повідомляв про те, що маршал Почека свідомо саботує мобілізаційні заходи, та приписував йому державну зраду.

Таким чином, донос одразу набув політичного характеру і був взятий на контроль губернською владою. 21 листопада чернігівський губернатор доручає губернському маршалкові Миколі Стороженку розслідувати цю справу. Після того як про справу донесли Малоросійському генерал-губернатору Я. І. Лобанову-Ростовському, він навіть запропонував М. Почеку "усунути з посади і віддати до суду як карного злочинця, а тому негайно вислати його до Чернігова під арештом" [12, с. 152]. Реакція представників вищої влади зрозуміла. З доносу виходило, що вони недогледіли небезпечного державного злочинця, який безпосередньо відповідав за мобілізаційні заходи у повіті. Згідно з імператорським маніфестом від 18 липня 1812 р., у Чернігівській губернії, як одній з 17 визначених імператором, створювались дружини земського пішого ополчення. У Ніжинському повіті під керівництвом М. Я. Почеки вже у кінці липня 1812 року розпочалось формування Ніжинського піхотного полку земського ополчення. Був сформований офіцерський корпус цього підрозділу, з поміщицьких та казенних селян набрана перша "половина" полку у складі 674 ратників, проводилися заходи з озброєння та забезпечення ополченців одягом, харчами та фуражем [16, с. 55]. Разом з тим процес формування полку затягнувся. В першу чергу не вистачало офіцерів, кошти та зброя збиралися повільно, поміщики віддавали в ополчення непридатних, хворих або малих на зріст (відповідний зріст був одним з головних критеріїв зарахування людини у ополчення) селян. Також давалась у знаки віддаленість Чернігівщини від основного театру воєнних дій, що не передбачало безпосередньої загрози ворожого вторгнення на територію губернії. Крім того, у цей час М. Я. Почека отримав 29-денну відпустку з 4 липня 1812 р. на "лікування хвороби", а потім продовжив її та "був у відпустці з 30 числа серпня місяця 1812 року, з цього часу виконання маршальських обов'язків було доручено хорунжому цього повіту князю Баратову, а після цієї відпустки... вступив він Почека з 23 числа жовтня місяця 1812 року" [17, арк. 18]. Скориставшись відсутністю Почеки, І. Крушковський звинуватив його в тому, що той з самого початку не квапився виконувати наказ щодо формування ополчення, навмисно затягував час, що призвело до того, що ополчення не було вчасно укомплектоване ратниками та офіцерським складом, було погано озброєне та споряджене, не мало у достатній кількості провіанту та фуражу, не було забезпечено пересувним складом і, як наслідок, виступило на відведені позиції із значним запізненням. Крім того, І. Ф. Крушковський писав, що відпустка Почеці була необхідна не для лікування, а для того, щоб ухилитися від покарання за свої дії.

Однак губернське керівництво швидко розібралось у ситуації. Почека написав на ім'я губернатора Френсдорфа пояснення. Він писав, що під час відпустки у нього померла дружина (Марія Петрівна Почека, у дівоцтві – Жураковська) і він був зайнятий її похованням та впорядкуванням сімейних справ. Як з'ясувалося, його вини у тому, що у губернської влади була відсутня інформація, з яких поміщицьких володінь не поступили ратники в ополчення, не було. Під час його відпустки (а дозвіл на неї дав сам Лобанов-Ростовський), всіма мобілізаційними справами завідував поручик князь Іван Баратов [18, арк. 1, 3–3 зв.]. Зрештою, він і вийшов "крайнім" у цій справі і був покараний (його зняли з посади повітового хорунжого). 7 грудня І. В. Френсдорф особисто звертається до Почеки з наказом не поспішати відправляти "другу половину полку" з повіту, адже, за його даними, "чернігівські ополченці не воюватимуть проти Наполеона" [12, с. 152]. Він радив краще підготуватися до військової кампанії наступного року, запастися теплим одягом, провіантом, зброєю та порохом, щоб навесні виступити у Варшавське герцогство.

Але справа на цьому не завершилася. Донос з усіма супутніми документами був направлений до Санкт-Петербурга, де впродовж п'яти (!) років знаходився на розгляді Сенату. Тільки "жовтня 2 дня 1816 р. першим наказом Сенат визначив: Крушковському не просити у Почеки вибачення, ні за зухвалі вчинки, ні за брехливий наклеп на маршала, що був тоді у відпустці, від суворого стягнення, по силі все-милостивішого маніфесту, його звільнити. Другим наказом червня 18 числа 1817 року визнати Крушковського невинним... але за переданих з його володінь двох рекрутів просити де треба. Скаргу Почеки залишити без розгляду та за неправильну подачу оної оголосити йому догану" [13, арк. 29 зв.]. На цьому справа і закінчилась. Майор Іван Крушковський потрапив під дію амністії, яка була оголошена імператорським маніфестом 30 серпня 1814 року на честь завершення війни з Францією (швидше за все за нього вступилися високі покровителі та було враховано, що він був нагороджений за участь у Швейцарському поході О. В. Суворова грамотою на "командорское достоинство ордена Святого Иоанна Иерусалимского" 3 червня 1801 р). Маршал дворянства М. Почека, якому інкримінувалась державна зрада, легко відбувся, не потрапивши у в'язницю і зберігши свою посаду. Мабуть, губернська та столична влада розібралась і з'ясувала, що в його діях не було зради та саботажу і тому винесла такий м'який вирок.

Другий донос на М. Я. Почеку був написаний, коли він залишив посаду повітового предводителя дворянства і служив попечителем богоугодних закладів. Автором цього доносу став його підлеглий,

майор Іван Омелянович Чирков. Конфлікт, що стався між ними, мав службовий характер.

Після завершення війни 1812 р. та закордонних походів 1813–1814 рр. майор І. Чирков був переведений з армії у Ніжинську міську поліцію, де служив на посаді пристава, а потім, за наказом Малоросійського військового губернатора М. Г. Репніна від 6 вересня 1821 р., був переведений у відомство богоугодних закладів на посаду наглядача Будинку інвалідів. На новій посаді І. Чирков, як людина військова, одразу розгорнув бурхливу діяльність. Він одразу оглянув приміщення, де проживала інвалідна команда та її лазарет і визначив їх "запущеними та доведеними до крайньої занедбаності, загидженими", про що одразу повідомив Почеку у своєму рапорті. До нього він приклав кошторис на 861 крб 60 коп для закупівлі будівельних матеріалів та проведення ремонтних робіт у головному корпусі. Однак перед цим на впорядкування інвалідного дому Ніжинське грецьке братство виділило 20000 крб і ці гроші були витрачені, а губернська влада вже отримала звіт Почеки про проведені роботи. Така завзятість підлеглого не сподобалась Почеці, і він припинив виплачувати Чиркову жалування. Хоча з початку ХІХ століття жалування у чиновників вже було фіксованим, але виплачувалося начальниками "по трудам и достоинству" з коштів, що виділялися на канцелярські видатки. Чирков звернувся до Почеки з проханням виплатити кошти, але останній проігнорував його звернення. Після цього Чирков написав скаргу у Малоросійський Чернігівський Приказ громадського піклування своїми скаргами, тобто безпосередньому керівництву М. Я. Почеки. 24 лютого 1822 р. статський радник М. Почека отримав листа, у якому йому наказувалося виплатити "... по штату призначені Чиркову по триста карбованців на рік та кошти на утримання квартири", бо він "... не отримував жалування... унаслідок чого він опинився у великих злиднях" [19, арк. 89 зв]. Але і цей наказ був проігнорований Почекою. Натомість він написав листа, у якому звинуватив І. Чиркова "у нездатності виконання покладених на нього доручень" [19, арк. 117].

Після цього І. О. Чирков і написав свій донос. Його адресатами були Малоросійський військовий губернатор, Чернігівський цивільний губернатор та Чернігівський віце-губернатор. Надсилання доносу одразу кільком адресатам, поширений прийом донощиків, – для підстраховки. На думку дослідників, наявність кількох адресатів у доносі зазвичай свідчить про чималий досвід його автора у зверненнях "нагору" [3, с. 131].

Цей донос, як і попередній, мав корисливий характер, але відрізнявся відсутністю "політичних звинувачень". Для розуміння змісту доносу, стилю написання та викладу матеріалу, логіки та вимог донощика

наведемо його текст повністю. "Рапорт. Зная вашу добродетель и милость, осмелюсь прибегнуть к покровительству Вашему. Не оставьте защищением меня беспомощного в обиде моей, нанесенной от господина попечителя Почеки, от коего сначала вступления мной в сию должность, не имел от него доброго слова, как всегда с грозной грубостью принуждает в отставку, страшает арестом и посадить на гауптвахту, отдать под суд, я не знаю за что ибо ни каких причин ему не подал... Дров и освещения не дает, сам попечитель со своим письмоводителем Стародубцевым во всех частях, как в починке инвалидного дома так и постройке вещей распоряжается... 3-го числа без ведома моего назначил сам он кормовые деньги (кошты, що виділялися на утримання інвалідів) и раздал их инвалидам, которые по принятии от него денег, зашли в шинок, понапивались мертвецки, из коих одного инвалида Якова Вишнинецкого, я наказать хотел, но он ослушался и сказал мне: "Не знаю Вас, а только попечителя" и с грубостью – "Не пойду, попечитель сказал только его слушаться". О чем я пошел к попечителю сказать, он же, попечитель, вышел из пристойности и звания своего вскричал, какая мне нужда, начал меня ругать мерзким и мерзавцем. И рукой с грозностию перед носом пальцем махал, едва не ударив в рожу, при сем случае находился господин полицмейстер надворный советник А. Киценков, видел и слышал и может на то присягою подтвердить" (залучення додаткових свідків – характерний прийом донощиків) [19, арк. 138]. Доноси часто супроводжувалися системою додаткових аргументів, які повинні були підсилити звинувачувальний пафос та доказову силу викриття. У своєму рапорті (підміна назв – це теж один з прийомів, яким часто користувалися донощики, видаючи донос за звичайний службовий документ, єдиний бюрократичний жанр, що дозволяє дати доносу більш-менш пристойну назву – "рапорт") майор Чирков згадав та перерахував усі провини, які він знав про діяльність Почеки. "Присланный из богоугодного Черниговского хозяйства прошлого октября 8 числа в Нежинский инвалидный дом за болезнью Северского драгунского полка унтер-офицер и кавалер Иван Богуш по начавшейся у него припадочной болезни... октября 31 числа помер. О чем господину попечителю послан мною рапорт... на требование от него денег на погребение оного отказал равно же и кормовые на него причитающиеся (4 руб. 60 коп.) не выданы. По знакомству генерал-майор Иван Яковлевич Шперберг по человечеству из жалости пожертвовал на погребение 10 рублей" [19, арк. 194]. Звинувачення у відмові від поховання кавалера солдатського ордена Святого Георгія та героя військових кампаній 1805, 1806, 1809 рр., учасника Бородинської битви, закордонних походів

1813–1814 рр. та взяття Парижа, на думку Чиркова, повинно було стати додатковою обтяжуючою обставиною поведінки Почеки. Крім того, він згадав, що на його прохання видати інвалідам чоботи отримав "сапоги принадлежавшие ополчениям 1807 и 1812 годов", при цьому згадавши, що багато ополченців Ніжинського піхотного полку земського ополчення померли взимку та навесні 1813 р. під час облоги фортеці Замостя саме через те, що були погано забезпечені теплим одягом та взуттям [19, арк. 113]. Крім того, у доносі він звинуватив Почеку у неефективному використанні державних коштів та користолюбстві. Він писав: "Я сыскал кухарку было за 25 рублей в год, а Почека платит своей по 5 рублей в месяц. Она не в пору варит есть и рубахи редко моет, и сама проживает всякий день в городе у Почеки. И приказали ей меня не слушать, и приставил ко мне крепостного, который только рубит дрова и не помогает" [19, арк. 139 зв.]. Свій донос Чирков завершив проханням: "Прошу защитить меня и мое семейство – с женой и шестью детьми, как я дому и имущества неже пенсионера не имею, не допустить меня к лишению чести, я желаю продолжить службу по что по век мой буду благодарен. Ваш все-нижайший слуга Иван Чирков. 8 сентября 1822 года" [19, арк. 140].

Реакція "вищої влади" на донос не забарилася. Малоросійський військовий губернатор наказав М. Я. Почеці "вступити з ним про те з поясненням у встановленому порядку", віцегубернатор М. Р. Політковський наклав на донос резолюцію "вимагати у пана попечителя роз'яснень". Але було б дивним, якщо б місцева бюрократія не змогла виробити різних форм самозахисту від втручання центральної влади у справи своєї вотчини та не знайшла б різних засобів протидії донощикам. Головним було "не попастися на політиці", а від відповідальності за економічні злочини та зловживання владою можна було уберегтися [3, с. 142]. Одразу включався у дію принцип "кругової поруки" чиновників, постраждалий посадовець звертався "нагору" до своїх покровителів та друзів, починався тиск та цькування донощика. Допис Чиркова не знайшов підтримки у середовищі дрібних чиновників, його колег. Як згадував один з сучасників, "між чиновниками точилася боротьба через мізерну надбавку до окладу, через малесеньку крихітку влади. Конкуренція часто паралізувала будь-який прояв солідарності. Товариські відносини між чиновниками вважалися небезпечним явищем" [20, с. 24]. Губернське керівництво не знайшло кращого засобу проведення розслідування, як повернення доносу Чиркова у Ніжин, на місце злочину. Як зазначають дослідники, це був звичайний прийом, коли ті, на кого написали донос, їх друзі та покровителі, так само і ті, кому донос адресувався, були не зацікавлені "виносити

сміття з хати" [3, с. 141]. Донос був перенаправлений до М. Я. Почеки, щоб він міг на його основі підготувати відповідь керівництву губернії. Зрозуміло, що у результаті такого розслідування всі неприємності впали на голову донощика Чиркова.

У своїй відповіді М. Почека, досвідчений бюрократ, характеризував Чиркова як "заздрісну та не здатну до служби людину", що діяла лише з "особистих мотивів", чим девальював цінність та значущість викладеної майором інформації. Дискредитація донощика призвела до того, що винним у цій справі виявився Чирков, а статському раднику Почеці навіть не довелося шукати контраргументів на свій захист. Після цього І. О. Чирков був змушений, щоб не бути відправленим у відставку, перевестися з Ніжина на нове місце служби. Але навіть тут М. Я. Почека "дістав" свого кривдника. Майор Чирков за протекцією начальника штабу 1-ї армії генерала І. І. Дібіча, під командою якого служив у 1812 р., домігся місця комісiонера у польовому провіантмейстерському штаті 4-го піхотного корпусу в м. Києві. Однак для переведення на нове місце служби йому було необхідно подати свої документи (атестат та формулярний список), які зберігалися у канцелярії Почеки. Чирков був змушений звернутися до нього з проханням про їх видачу. "Будьте милостивы и сострадательны, дайте руку помощи, не оставьте меня, снабдите аттестатом, дабы я мог найти способ к пропитанию окружавшего меня семейства из семи душ состоящего, за что я по век буду прославлять имя Ваше и наградит Вас свыше сам Бог. С надеждой и отчаянием в душе моей Ваш покорный слуга И. Чирков. 20 февраля 1823 г." [19, арк. 212]. Але М. Я. Почека, мабуть, не повірив у запізніле каяття Чиркова і тому у листі-відповіді повідомив: "Милостивый государь Иван Омельянович! Ваши формулярные списки и аттестаты должны быть в приказе общественного призрения (у Чернігові – О. Л). Я же не имею при делах по должности моей никаких документов о службе вашей и просимого вами аттестата выдать не могу. С совершенным почтением честь имею быть" [19, арк. 213]. Одразу впадає в очі стилістика документів та формули звернення начальника і підлеглого один до одного. Врешті-решт Чирков був переведений, а на його місце було прийнято відставного штаб-ротмістра Кирила Йосиповича Мозгалевського (старшого брата декабриста Миколи Мозгалевського), кума Почеки. Матвій Якович продовжив службу на посаді попечителя аж до лютого 1826 р., поки остаточно не вийшов у відставку.

Підводячи підсумки, слід наголосити на тому, що існування доносителства як специфічної форми політичної культури суспільства та дієвого засобу соціального контролю за діяльністю представників

державно-бюрократичної системи було поширеним явищем у Російській імперії та мало стійкі історичні традиції. Населення імперії, не маючи іншого засобу контролю за діями чиновників, використовувало донос для підключення "вищої влади" до розв'язання конфліктних ситуацій, що постійно виникали, для захисту від сваволі та зловживань місцевих чиновників і відновлення справедливості. Доноси у чиновницькому середовищі були явищем не менш поширеним. Вищою владою вони заохочувалися тому, що це нібито давало можливість почути не тільки тих, хто управляє, а і тих, хто знаходиться під управлінням, ким управляють. Але саме в бюрократично-чиновницькому середовищі донос набув своїх жорстких, гіпертрофованих форм. У бюрократичному середовищі сформувався особливий тип особистості, який поєднував у собі як позитивні, так і негативні якості. Особливо це проявлялося на "нижніх поверхах" чиновницької апаратної щаблини. Більшість чиновників ненавиділи свою службу, але при цьому боялися її втратити, вони зневажали своїх начальників, від яких цілковито залежали і одночасно займалися підлабузництвом. Така нездорова психологічна атмосфера, що складалася на службі, впливала та деформувала моральні якості людини. Звідси і масовість доносів на керівництво.

У свою чергу чиновне керівництво виробило свою систему захисту від доносів підлеглих. Кругова порука, дискредитація донощика, тиск та прямі погрози доносителю – ось неповний перелік методів, за допомогою яких часто вдавалося уникнути відповідальності. Не остання роль належала високим покровителям у вищих ешелонах влади, які ставали на бік тих, на кого написали донос.

Справи ніжинського повітового маршала дворянства М. Я. Почеки, типовий приклад так званих корисливих доносів, коли донощики намагалися сховати свої особисті образи під виглядом боротьби за загальну справедливість. Перший донос майора Крушковського мав політичну складову, що і позначилося на доволі довгих строках розгляду справи, донос майора Чиркова був службово-побутовим і тому був вирішений швидко. Слід віддати належне особистим та діловим якостям М. Я. Почеки. Він швидко зорієнтувався у ситуації, підключив своїх покровителів (графа С. П. Рум'янцева), організував контрзаходи і позитивно для себе вирішив ситуацію. Є навіть припущення, що саме М. Я. Почека послужив прототипом образу попечителя богоугодних закладів Артемія Пилиповича Земляники у гоголівській комедії "Ревізор".

Вивчення феномену та практики доносів, які завжди були невід'ємними атрибутами російської державності, залишається актуальною історичною проблемою та потребує свого подальшого наукового дослідження.

Література

1. Чевтаева Н. Г. Социология чиновничества в России: дореволюционное наследие и современность. *Мир России*. 2009. № 3. С. 85–113.
2. Гоголь Н. В. Мертвые души. Москва, 1982. С. 254.
3. Козлов В. А. Феномен доноса. *Свободная мысль*. 1998. № 4. С. 120–144.
4. Писарькова Л. Ф. Российский чиновник на службе в конце XVIII – первой половине XIX века. *Человек*. 1995. № 3. С. 121–139; 1995. № 4. С. 147–153.
5. Шепелев Л. Е. Чиновный мир России: XVIII – начало XX в. Санкт-Петербург, 1999. 479 с.
6. Мельникова И. Г. Провинциальные чиновники в первой четверти XIX века (на материалах Верхнего Поволжья). *Вестник РУДН. Серия "История России"*. 2010. № 4. С. 87–102.
7. Иванов В. А. Служебная пригодность или личные симпатии начальника: окладное содержание служащих местных государственных учреждений России в середине XIX века. *Вестник РУДН. Серия "История России"*. 2012. № 1. С. 20–31.
8. Павлова Д. С. К вопросу о злоупотреблениях чиновников местных финансовых учреждений в последней четверти XVIII – первой половине XIX века (на материалах Верхневолжских губерний). *Ярославский педагогический вестник*. 2009. № 3. С. 208–213.
9. Указы Черниговского губернского правления (10 июня – 18 августа 1812 года). *ВДАЧОН*. Ф. 343. Оп. 1. Спр. 224.
10. Глориантов В. И. Воспоминания давно прошедшего времени. *Русский архив*. 1906. № 11. С. 137–153.
11. Формулярные списки дворян Нежинского повета. 1810 г. *ВДАЧОН*. Ф. 343. Оп. 1. Спр. 180.
12. Свербигуз В. Старосвітське панство. Варшава, 1999. 249 с.
13. Дело о производстве дворянских выборов, разных чиновников в присутственные места на следующее трехлетие. 26 октября 1817 г. *ВДАЧОН*, ф. 343. Оп. 1. Спр. 285.
14. Лейберов О. "Из людей благонадежных, имущественных и знающих цену возложенной на них доверенности и должности..." – маршали ніжинського повітового шляхетства брати Почеки. *Ніжинська старовина*. 2017. № 23 (26). С. 147–157.
15. Лейберов О. Дворянство Ніжинського повіту Чернігівської губернії на початку XIX століття: спроба колективного соціального портрету. *Література та культура Полісся*. 2017. № 88. С. 138–150.
16. Лейберов О. "Одушевляясь любовью и усердием к народу и отечеству...": ніжинські ополченські полки в наполеонівських війнах. *Ніжинська старовина*. 2007. № 3 (6). С. 52–60.
17. Дела канцелярии маршала поветового дворянства. 1812 г. *ВДАЧОН*. Ф. 343. Оп. 1. Спр. 238.
18. Переписка маршала поветового дворянства. 1812 г. *ВДАЧОН*. Ф. 343. Оп. 1. Спр. 196.

19. Переписка с приказом общественного презрения. 1821–1823 гг. ВДАЧОН. Ф. 346. Оп. 1. Спр. 28.

20. Очерки психологии чиновничества. *Спутник чиновника*. 1912. № 11. С. 23–25.

References

1. Chevtayeva, N. G. (2009) Sotsiologiya chinovnichestva v Rossii: dorevolutsionnoye naslediyе i sovremennost. [Sociology of bureaucracy in Russia: pre-revolutionary heritage and modernity]. *Mir Rossii – The world of Russia*. 3. 85–113. [in Russia].

2. Gogol, N. V. (1982) *Mertvyye dushi*. [Dead Souls]. Moskva. 254. [in Russia].

3. Kozlov, V. A. (1998) Fenomen donosa. [Kozlov V. A. The phenomenon of denunciation.]. *Svobodnaya mysl–Free thought*. 4. 120–144. [in Russia].

4. Pisarkova, L. F. (1995) Rossiyskiy chinovnik na sluzhbe v kontse XVIII – pervoy polovine XIX veka. [A Russian official in the service in the late XVIII – the first half of the XIX century]. *Chelovek–Man*. 3. 121–139; 4. 147–153. [in Russia].

5. Shepelev L. Ye. (1999) Chinovnyy mir Rossii: XVIII – nachalo XX v. [The official world of Russia: XVIII – beginning of XX century]. SPb. 479. [in Russia].

6. Melnikova, I. G. (2010) Provintsialnyye chinovniki v pervoy chetverti XIX veka (na materialakh Verkhnego Povolzh'ya). [Melnikova I. G. Provincial officials in the first quarter of the nineteenth century (based on materials from the Upper Volga)]. *Vestnik RUDN. Seriya Istoriya Rossii–Bulletin of the RUDN University. Series History of Russia* 4. 87–102. [in Russia].

7. Ivanov, V. A. (2012) Sluzhebnyaya prigodnost ili lichnyye simpatii nachalnika: okladnoye sodержaniye sluzhashchikh mestnykh gosudarstvennykh uchrezhdeniy Rossii v seredine XIX veka. [Office suitability or personal preferences of the boss: salary of employees of local state institutions of Russia in the middle of the XIX century]. *Vestnik RUDN. Seriya Istoriya Rossii–Bulletin of the RUDN University. Series History of Russia*. 1. 20–31. [in Russia].

8. Pavlova D. S. (2009) K voprosu o zloupotrebleniyakh chinovnikov mestnykh finansovykh uchrezhdeniy v posledney chetverti XVIII – pervoy polovine XIX veka (na materialakh Verkhnevolzhskikh guberniy). [Pavlova D. S. On the issue of abuses of officials of local financial institutions in the last quarter of the XVIII - the first half of the XIX century (based on materials from the Upper Volga provinces)]. *Yaroslavskiy pedagogicheskiy vestnik– Yaroslavl pedagogical bulletin*. 3. 208–213. [in Russia].

9. VDACHON, F. 343, Op. 1, Spr. 224. Ukazy Chernigovskogo gubernskogo pravleniya (10 iyunya – 18 avgusta 1812 goda). [Decrees of the Chernihiv provincial government (June 10 – August 18, 1812)].

10. Gloriantov V. I. (1906) Vospominaniya davno proshedshego vremeni. Russkiy arkhiv. [Gloriantov V. I. Memories of a bygone time]. № 11. 137–153. [in Russia].

11. VDACHON, F. 343, Op. 1, Spr. 180. Formulyarnyye spiski dvoryan Nezhtinskogo poveta. 1810 g. [Formal lists of the nobles of the Nezhtinsky district. 1810].

12. Sverbiguz, V. (1999) Starosvitske panstvo. [Starosvitske panstvo]. Varshava. 249. [in Poland].

13. VDACHON, F. 343, Op. 1, Spr. 285. Delo o proizvedenii dvoryanskikh vyborov, raznykh chinovnikov v prisutstvennyye mesta na sleduyushcheye trekhletie. 26 oktyabrya 1817 g. [The case of the noble elections, various officials in public places for the next triennium. October 26, 1817].

14. Leiberov O. (2017) "Iz lyudey blagonadezhnykh, imushchestvennykh i znayushchikh tsenu vozlozhennoy na nikh doverennosti i dolzhnosti..." – marshali nizhinskogo povitovogo shlyakhetstva brati Pocheki. ["Of the people who are trustworthy, property-based and know the value of the power of attorney and position assigned to them ..." – Marshals of the Nizhny Pochitova gentry, brothers Pocheka.] *Nizhins'ka starovina–Nizhyn antiquity* 23 (26), 147–157. [in Ukraina].

15. Leiberov O. (2017) Dvoryanstvo Nizhinskogo povitu Chernigivskoi gubernii na pochatku XIX stolittya: sproba kolektivnogo sotsialnogo portretu. [The nobility of the Nizhinsky Governorate of the Chernigiv Governorate on the cob of the nineteenth table: a test of a collective social portrait]. *Literatura ta kultura Polissya–Literature and culture of Polissya*. 88. 138–150. [in Ukraina].

16. Leiberov O. (2007) "Odushevlyas lyubovyu i userdiyem k narodu i otechestvu...": nizhinski opolchenski polki v napoleonivskikh viynakh. ["Inspired by love and zeal for the people and the fatherland ...": Nizhny militia regiments in Napoleon's wines]. *Nizhinska starovina–Nizhyn antiquity*. (6). 52–60. [in Ukraina].

17. VDACHON, F. 343, Op. 1, Spr. 238. Dela kantselyarii marshala povetovogo dvoryanstva. 1812 g. [Cases of the Office of the Marshal of the Povet Nobility. 1812].

18. VDACHON, F. 343, Op. 1, Spr. 196. Perepiska marshala povetovogo dvoryanstva. 1812 g. [Correspondence of the Marshal of the Povet nobility. 1812].

19. VDACHON, F. 346, Op. 1, Spr. 28. Perepiska s prikazom obshchestvennogo prezreniya. 1821–1823 gg. [Correspondence with an order of public contempt. 1821–1823].

20. (1912) Ocherki psikhologii chinovnichestva. [Essays on the psychology of bureaucracy. *Sputnik chinovnika–Companion of an official* 1912. 11. 23–25. [in Russia].

O. O. Leiberov

Senior lecturer in the Department of World History and international relations,
Nizhyn Mykola Gogol State University
e-mail: lejberov@ukr.net

Denunciations of officials to the authorities based on the materials of the affairs of the Nezhin leader of the nobility M. Ya. Pocheka

The article is devoted to the study of the denunciation phenomenon and the practice of denunciation that existed among the bureaucratic environment of the Russian Empire at the beginning of the 19th century. On the example of the activity of the leader of the nobility of Nezhin district M. Ya. Pocheka. The kidneys examined the features of this problem. The researcher focuses on the differences in the writing of denunciations based on the specific goal that their author pursues. The concrete examples show the difference between political and business denunciations, between selfish and selfless. The mechanisms of protection of bosses from the denunciations of subordinates are analyzed.

Key words: denunciations, leadership, provincial nobility, bureaucracy, civil service, marshal of county nobility.